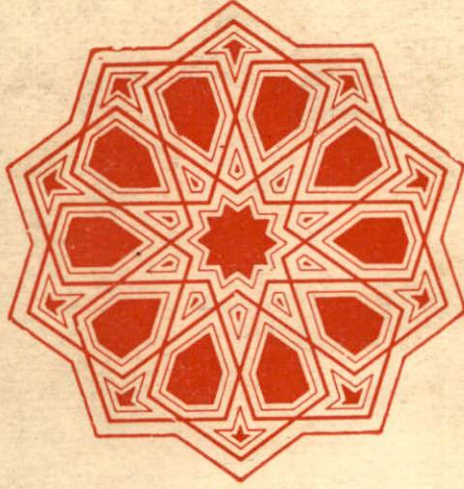

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

C. V, Sa: I - IV

1956

MARS T. ve S. A. Ş. MATBAASI — ANKARA

1 9 5 8

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

I - IV

1956

RESAT GELİK
A.Ü. İLÂHİYAT FAK.
Sınıf I. No 1066

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
Prof. Muhammed T. TANCİ	: Şehristani'nin El-Milel Ve'n Nihal'i . . . 1
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: İdealizmin Çıkmazları 17
Prof. Ahmet CAFEROĞLU	: Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı 65
Öğ. Görev. Nafiz DANIŞMAN	: Tasavvuf Şiirlerinden Düşündürücü Terçümeler 76
Doç. Dr. Kâmuran BİRAND	: 18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihciliği ve Modern Tarihcilik Karşısındaki Durumu 87
Dr. Necati ÖNER	: Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı 100
Dr. Cavit SUNAR	: İmam Rabbâni'nin Tevhid Görüşüne Genel Bir Bakış. 136
M. Zeki ORAL	: Konya'da Alâ üd-din Camii ve Türbeleri . 144
İbrahim Ağâh ÇUBUKÇU	: Gazzali'ye Göre İbahilik. 165
Prof. James ROBSON	: Sunen'i Ebu Dâvûd Nüshalarının Rivayeti Çeviren: Talât KOÇYİĞİT. 173
Şeyh Muhammed ABDUH	: Tefsire Mukaddime Çeviren: İsmail CERRAHOĞLU. . . . 183
Prof. R. PETTAZZONI	: Din İlminde Tarih ve Fenomenoloji Çeviren: Dr. H. G. YURDAYDIN . . . 189
Öğ. Görev. Nafiz DANIŞMAN	: "Cahiliyye" Kelimesinin Mânâ ve Menşei. . 192
Prof. H. A. R. GIBB	: İslâmiyetin İlk Devirlerinde Hükûmet Müessesesinin Tekâmülü. Çeviren: Dr. H. G. YURDAYDIN 194
BİBLİYOGRAFYA	
Yaşar KUTLUAY	: De Lacy O'Leary, Arabic Thought and its place in History 206
Hüseyin ATAY	: M. Akkad, El-Felsefetü'l Kur'aniye. . . 208
Hikmet TANYU	: Dr. Ziya Dalat, Çocuk ve Genç Ruhı. . . 215
Doç. Dr. Neş'et ÇAĞATAY	: Jacques C. Risler La Civilisation Arabe. . 221

İSLÂMİYETİN İLK DEVİRLERİNDE HÜKÜMET MÜESSESESİNİN TEKÂMÜLÜ (*)

Yazan: Prof. H. A. R. GİBB

Çeviren: H. G. YURDAYDIN

Hişam Devri (105-25/724-43), Emevî Halifeliğinin uzun bir kriz devresi olarak bilinmektedir. Bu zamanda İslâmın siyasi teşkilâtı yayılıcı olan her kuvvetin, yayılmasının hudutlarına ulaştığı zaman karşılığı mukadder olan bir takım meselelerle karşı karşıya gelmiş bulunuyordu. Tarihte emperyal yayılmaların sayısız örnekleri vardır, fakat kurulmuş olan bir imparatorluğun nispi bir devamlılık ve istikrarı muhafaza edebildiği çok nadirdir. Bunu yapabilmek, normal gelişme akımının ve itiyadların bir değişmesini, enerjilerin, iç gelişme, temsil ve birbirine mezci çabuklaştıracak yeni hedefler istikametine sevkini icap ettirir. Biyolojik bir benzetme yapmak icap ederse, avını yakalamak için kendisini bir takım vasıta ve âletlerle tehziz etmiş olan organizm, onu temsil için yeni bir organlar grubu meydana getirmeye mecburdur.

Bu sebeple denebilir ki, Hişam'ın karşı karşıya bulunduğu mesele, kendisi tarafından meydana getirilmiş değildi. Emevîlerin de gerisine, Hulefa-i Raşidîn devrine kadar giden yüz yıllık bir tarihin neticesi idi. İlk halifelerin yarattıkları siyasi teşkilât, esas itibariyle yayılma ve fetihlerin neticelerinden zevk alan ve diğer maksatlar için idarî organlarla tehziz edilmemiş olan askerî bir teşkilât idi. Bu teşkilâta tevarüs etmiş olan Emevîler, onun müessiriyetini de arttırdılar. Bununla beraber, bu teşkilât, bünyesinde iki zaaf unsuruna da malik bulunuyordu: (1) — Fetih vasıtası, eskiden beri kontrolü imkânsız olan ve kolayca isyana kalkabilen Arap kabilelerinin bir cemiyeti idi ve (2) — Emevîlerin kudret ve maddî kazançlarını kıskanan rakip Mekke aileleri (ve hattâ diğer Arap aileleri), kabile halklarının infiallerini körüklemek için her fırsatı kullanmakta idiler. Bu meydan okumalarının zarurî ve kaçınılmaz reaksiyonu, Halife'nin şahsında muazzam bir kudret toplanması ve onun kabileler üzerindeki kontrolünü kuvvetlendirmeyi hedef tutan yeni bir takım idarî organların ortaya çıkması oldu.

Bu sebeple Emevî Halifeliği, bir bakıma, bazan *étatisme* denen yahut devlet menfaatlerinin peşinden koşmaktan ibaret olan muayyen tipte siyasi bir teşkilâtın sembolü olmaya adeta zorlandı ve netice olarak da iki husustan şüphe eder oldu. Umumiyetle Araplara, köklü siyasi bir anlayışın neticesi olarak, (diğer umumî anlayışlar gibi), "Devletin menfaatleri", Emevî ailesinin (1) menfaatleri mânâsına geliyordu ve İslâmiyetle ilgili hususları ikinci plânda bir nokta-i nazar olarak, gelişmekte olan dinî tefekkürü bırakmışlardı. II. Ömer, "Muhammed insanları imana dâvet etmek için geldi, yoksa vergi toplamak için değil" şeklinde ifadesini bulmuş olan düşünce tarzını, tersine çevirmeye çalıştı fakat muvaf-

(*) Bu yazı, Prof. G i b b ' in *Studia Islamica* Dergisinde neşredilmiş olan (bak. IV, pp. 5-17, Larose - Paris 1955) "The Evolution of Government in Early Islam" adlı makalesinin tercümesidir.

(1) Umumi bir mefhum olarak Arapça'da Devlet mânâsına gelen bir söz bulunmadığına dikkati çekmek isterim. İbn Haldûn için bile Dawla sözü, açıkça ekseriya idareci aile âzaları mânâsına gelir ve daima murad edilen budur. Aynı şekilde mamlaka, "hükümdarlık" ve "hükmedilen ülke" mânâlarını mündemiç bulunmaktadır.

fak olamadı. Gelişmenin tabii seyir ve temayülü durdurulamazdı ve Hişam'ın idaresi altında *raison d'Etat* iddiası, yeni bir zirveye vasıl olmuştu. Fakat aynı şekilde Emevîlerin kudretlerinin dayanağı durumunda olan esaslar, muntazam bir şekilde daralmakta idi. Hişam zamanında bu, sadece Suriyeli kuvvetlere istinat eder bir hale gelmiş, yeğeni Mervan b. Muhammed tarafından da yeni bir ordu meydana getirilmişti. Asya'daki eski *muqâtile* teşkilâtının büyük bir kısmı, faydasız bir hale geldiğinden beri, o eski yayılma ve fetih işine devam imkânsızlaşmış, artık önemli mesele, kazanılanı muhafaza edebilmekten ibaret kalmıştı.

Hişam'ın Arap imparatorluğunun, gerek dahilî ve gerekse haricî olarak değişmiş olan vaziyeti hakkında şuurlu bulunduğuna ve kendisinin onlara karşı gerekeni yapmak istediğine dair bir çok deliller bulunmaktadır. Hişam, yeni bir malî teşkilât ile büyük ölçüde dinî his'e dayanmakta olan *mevali* (2) nin anî kırgınlıklarını ortadan kaldırdı. Ayrıca dinî liderleri, onlarla şahsî temaslar kurmak suretiyle hem müspet; zındıklığa karşı fi'ili tedbirler alarak da hem menfî yolda, seleflerinden daha büyük ölçüde tatmin etti. Diğer taraftan eski Sasanî teşkilâtı prensiplerine ve idarî hizmetlerin Sasanî sistemi (3) istikametinde gelişmesi hususuna da açık bir alâka gösterdi. Fakat merkezî monarşisi, kudretli aristokrasisi ve teşkilâtlı dinî hiyerarşisi ile Sasanî an'aneleri, İslâm tefekkürüne son derece aykırı bulunduğundan, ancak, hususiyle monarşik gelişme üzerinde durabildiler. Emevî ailesine karşı daha Hişam zamanından beri görülmekte olan muhalefetin, mübalâğa edilmemesi gerekmesine rağmen, bunun son derece yaygın bulunduğu da aşikârdır. İşte bu sebeple Emevîler için, Arap imparatorluğunda görülen sosyal gelişmenin yeni iç kuvvetlerinin gerektirdiği bünyevî ayarlamasını yapmak son derece güçleşmiş bulunuyordu. (Bu, Hişam'ın halefleri için, adetâ gayri mümkündür).

Abbasi halifeleri, fi'ilen Emevîlerden daha fazla otokratik olmalarına ve idareleri, Sasanî örneğine daha fazla yakınlaşmış bulunmasına rağmen, Emevîler tarafından asla vasıl olunamamış bir derecede İslâmî hissiyat ile meşbu bulunuyorlardı. Garib olmakla beraber, ilk yıllarda ortaya çıkmış bulunan üniversal dâva, onların hilâfeti bir kırallık haline getirmiş olmalarıdır. Bununla beraber, hiç bir Emevî hükümdarı, ilk Abbasilerde görüldüğü üzere, şahsî bir kudret gösteremediği gibi, böyle kırallî bir devleti muhafaza da edememişlerdir. Eğer biz, krizin hakikî mahiyetini anlamak istiyorsak, vakaların sathından içine nüfuz etmeye çalışmalı ve kendimizi, fertlerin içinde bulunduğu ve onunla hareketlerinin şekillendiği vaziyetleri nazar-ı itibara almayarak tarihî akışı, şahsî hareket tarzları ile ilgisi bakımından ele alan, Arap kroniklerinin itiyadından kurtarmalıyız. Burada ele alınacak mesele şudur ki, Emevîler, İslâm camiası içinde diyalektik bir akışın kurbanlarıdır. Bu öyle bir kendi kendini tenkid ve tasfiye ameliyesidir ki, bununla cemiyetin siyasî idealleri yavaş yavaş gölgelenmiş, fakat bizzat cemiyet, bu idealleri bir sistem halinde ortaya koyacak arzu ve vasıtalarından mahrûm bulunduğundan, uygun kurbanlar olarak gözlerini, Emevîlerin bu konudaki başarısızlıklarına dikerek, kendi mes'uliyetlerinden kaçamak bir yolla kurtulmaya çalışmıştır.

Söze, muhtelif siyasî an'ane tipleri arasında bize önemli bir ayrılık olarak görüneni belirtmekle başlıyorum. Modern batı tarihinde bir hükümetin idaresi altında birleşmiş halk kitlelerini meydana getiren üniteler, menşe bakımından ya siyasî veyahut da ırkîdirler.

(2) Bunun delili, istidlâli olmakla beraber kifayettir. İlk Abbasilerin de yeni bir malî teşkilât yapımaları, şüphesiz onların lehine kaydedilmesi gereken bir işittir.

(3) Bak. *Studia Orientalia Ioanni Pedersen dicata* (Copenhagen 1954), pp. 105-6; ve *Encyc. of Islam*, 'Abd al-Hamid b. Yahya maddesi.

Halbuki doğu tarihinde, bunun aksine olarak, Hıristiyan kilisesi doktrininde de olduğu üzere, bu teşkilâtın esası, umumî bir kaide olarak ideolojiktir. Belli doktrinlerin kabul ve yayılmasının neticesi olarak — tam mânâsıyla dinî olduğu gibi, olmayabilir de (meselâ Konfiçyüs'ün an'anevi ahlâkında olduğu gibi) — içtimai nizamın gelişmiş yeni bir tipi vardır. Bu yeni içtimai nizam, başlangıçta, daha önceki içtimai organizmlerin, yeni doktrin veya ideolojiye bir adaptasyonundan ibaret olup, taraftarlarının birbirini takip eden nesillerinin çalışmaları ile yaratılmış olan yeni müesseselerin bir serisi içinde ifadesini bulur. Meselâ nispeten erken bir devirde bir kendi kendini yetiştirme müessesesi yani bir eğitim ve öğretim sistemi gelişmiş bulunuyordu; daha sonraki bir devirde eski sınıf bünyesi yahut onun âzalarının sınıflar halinde gruplanmaları tamamıyla yahut kısmen ortadan kalktı ve onun yerini daha fazla mütecanis gruplanmalar aldı. Aynı şekilde içtimai münasebetlerin tanzimi için, yeni bir *kod* veya *hukuk sistemi* gelişti, ve tatbik edilmeye başlandı. Bu müesseselerin hepsi de, ideolojik prensibin neticeleri, yahut ifadeleri olarak birbirleriyle içten içe ilgilidirler fakat hepsi de müstakil olup, sadece ideolojik prensipin üstün otoritesine tâbidirler. Bu müesseselerden herhangi birisi, kendisine ait olmyan bir sahada kontrolü ele geçirdiği zaman, ya iç muvazeneyi alt üst etmesinin veya onların esas prensiplerini karıştırmasının veyahut da bu prensipleri zayıflatmasının bir neticesi olarak "Tiranlık" ortaya çıkar.

Böylece yaratılmış olan müesseseler arasında, yeni cemiyet ve onun prensiplerinin iç ve dış karşı müdafaası vazifesi ile görevli başlıca teşkilât olarak hükümet müessesesi bulunmaktadır. Bu müessesenin başında bulunan kimse, muayyen umumî bir kontrol kudretine sahip ise de, hükümet müessesesi kendisi, (nazarî bakımdan) ideolojiden veya onun doktrinal prensiplerinden ortaya çıkmış bulunan diğer müesseselere karşı hiç bir şekilde bir üstünlüğe sahip değildir. Fakat onlarla koordine bir haldedir. Ancak bu noktada kudret meselesi yani cemiyet içindeki maddî veya diğer kuvvetlerin en büyük kısmına sahip olan veya onu idare edenlerin hareketleri üzerindeki kontrolün, kendileriyle temin edilebildiği vasıtalar ve bu kuvvetlerin bir bütün olarak cemiyetin menfaatlerine uygun istikametlerde kullanılıp kullanılmadığı, yahut da cemiyetin koordine müesseseleri içinde nihaî bir gayesi bulunup bulunmadığı ve taraftarlarınca desteklenip desteklenmediği meselesi ortaya çıkmaktadır.

Şimdi nazar-ı itibara alacağımız hususî vaziyette: Eshab ve tabiin tarafından geliştirildiği üzere, Peygamber Muhammed'in vaazlarının başlıca iki sonucu olmuştur: (1) — O, yeni bir nizam veya cemiyet bünyesinin esasını ortaya koydu (2) — Kat'i olarak bu maksat için yapıp yapılmadığı bilinmemekle beraber, o, mütecavizane yayılmanın kudretli bir vasıtasını yarattı. Fakat bu iki sonuç aynı zamanda vâki olmamıştı. Birincisinin gelişmesi, doktrinal prensiplerin bir kaç nesillik sosyal teşkilât ve müesseselere tatbikini gerektiren mufassal ve karışık bir ameliye idi ve aynı zamanda netice verici fonksiyonları belirtmek için münasip organ ve bünyelerin yaratılmasını gerektiriyordu. Diğer taraftan ikincisi, hemen hemen vasıtasız bir gelişme idi. Her yaratıcı fikir, taraftarlarını misyonerlik gayreti ile doldurarak sonsuz bir yayılıcı enerji tevliid eder, ve aynı zamanda fikir, kendisini siyasî bir müessesede ifade ettiği zaman — yani diğer siyasî müesseselerden ayrılığını ve onlara muhalefetini ortaya koyduğu zaman — bu yayılıcı enerji, hemen hemen zarurî olarak rakip siyasî müesseselere karşı harplerde bir mahreç bulan bir rekabet ruhu yaratır ve onu teşvik eder. Bu tecavüzler başarılı olduğu ve bu ameliyelerin tanzim ve ölçüsü, devamlı şekilde arttığı müddetçe, çok kısa bir zamanda müthiş bir kudret vasıtası meydana getirilmiş olur.

İdeal olarak elbette, bu kudret, kendisini yaratmış olan ideolojinin âleti olmalı mecburdur. Bir siyasî müessese, yeni hareketin ilk safhalarında kendisine sağlam bir yer bulduğu zaman, amelî olarak bu şartı temin etmek, eğer gayri mümkün değilse bile, oldukça güçtür. Zira bir defa yaratılmış ve bir müessese içine yerleşmiş bulunan kudret, kendi yaratıcısı tarafından kontrol edilemeyen fakat daha fazla onu kontrol eden ve kendi varlığının kanunlarını takip eden bir devdir. Kudreti kontrol eden yalnız bir şey vardır ki, o da, ya müsavi, ya da üstün bir kudrettir. Bu, Hıristiyan âlemi tarihini İslâm âlemi tarihinden ayıran başlıca unsurlardan biridir. İlk Hıristiyan siyasî müessesesi, Hıristiyanlığın kuruluşundan sadece üç asır sonra kurulmaya başlamıştı ve bu siyasî müesseseye, ilk defa, daha önceki iki asır boyunca taraftarlarının arzu ve hareketleri üzerinde kudretli bir otorite olarak nüfuz sahibi bulunan dinî bir müessese tarafından karşı konulmuştu. Fakat İslâm tarihinin ilk devirlerinde yeni ideolojinin yayılıcı enerjileri, mütecavizane yayılma vasıtasını doldurduğu müddetçe, ona karşı muvazene teşkil edecek müsavi kuvvette dahilî bir teşkilât mevcut değildi. Yeni bir cemiyet, kendi yarattığı kuvvet vasıtasını kontrol etmeyi ümit edebilmekten önce, yayılıcı enerjisinin bir kısmını, yeni ideolojinin ifadesini bulduğu diğer içtimai müesseseleri geliştirmeye hasredebilmiş olmalıdır.

Fakat bu, zaten belirtildiği üzere, muhakkak ki bir asırdan az olmayan, belki de çok daha fazla zamana ihtiyaç gösterir. Ve bu arada tabii dünya da yerinde durmayacaktır. Bu, Emevî Halifeliği tarihinde daha sonraki müşahideler tarafından, ya peşin hükümlerle yanlış yollara sevk edilmiş, ya bilgi veya tarihî görüş noksanlığı yüzünden sık sık yanlış anlaşılabilir bir unsurdur. İlk zamanlarda yeni ideoloji, hükümet idaresinden başka hiç bir içtimai müessesede henüz kendisini tecessüm ettirebilmiş değildi. Netice olarak denebilir ki, bu müessese tarafından ortaya konulan kudret monopoli ile mücadele edebilecek hiç bir başka müessese mevcut değildi. Mesele, hükümetin kudret monopoli ve onun kudretinin bir kısmının diğer müesseselere terki gibi iki hal çaresinden birini tercih de değildir. Diğer başka bir müessese ve herhangi bir vaziyette transfer edilemeyen kudret de yoktur. Yegâne çare, kudret monopoli — bu ister Emevîler veya diğer bir grup tarafından temsil edilmiş olsun — ve anarşi arasında bulunmaktır. Ve ince bir şekilde perdelenmiş bir anarşi halinde dejenere bir hale getirilmiş olan hilâfet düşmanı bir Zubeyri'nin II. İç Harp esnasındaki tecrübesi, fiilen yalnız Emevîlerin bunu yapacak iktidarda olduklarını göstermektedir.

Biz zaten diğer bir yerde yeni ideoloji ruhu içinde, daha önceki içtimai teşkilâtın bir adaptasyonu, yeniden şekillenmesi olarak yeni içtimai nizamın yaratılışını izah etmiştik. Fakat bu, yalnız bir zaman için mevcut olmakta devam eden eski içtimai organizmleri ifade etmez. Bunlar aynı zamanda — daha da fazla önemli olarak — yeni nizamın diğer hareketleri ve organları içinde eriyinceye kadar kudretli bir içtimai tesir yapmakta devam ederler. Netice olarak — kudret vasıtaları zarurî olarak en kuvvetlinin ellerine düştüğü andan itibaren — mütecavizane yayılma maksadı için kurulmuş olan yeni teşkilât, ergeç hâkim içtimai kuvvetleri temsil eden, hattâ onu yaratan ideolojinin ruhuna hâlâ muhalif bulunan veya onunla şöyle böyle bir bağdaşma göstermiş olanlar tarafından ele geçirilecektir.

Bu gelişme, İslâm camiası içinde Üçüncü Halifelik devri kadar hakikaten çok erken bir zamanda başladı. Fakat bu, son derece şiddetli bir reaksiyon, eski kabile gruplanmalarının ortaya çıkması ve ilk plânda aynı sürat ve anılık ile kısa zaman sonra İslâmî hükümet idaresi teşkilâtına meydan okuyan siyasî temayüllerin neticesi olarak, daha da ileri gitti. Bu, bütün teşkilâtı ile birlikte İslâmî hareketin bekası için kritik bir andı. İlk İç Harp'de

tehlikede olan, yeni içtimâî unsur ve bu unsurun, Hilâfet müessesesi içinde yer almış olan siyasî ifadesinin başarı kazanıp kazanamayacağı meselesinden başka bir şey değildi. Az şüphe edilebilir ki, bu harbin iç tepkisi, kabilevî otonominin yeniden ortaya çıkması idi. Fakat o, 'Ali' nin şahsî mevkii ve gayeleri ile karıştırılmış oldu. Daha sonraki kaynakların tahrifleri arasından anlaşılabilirdiğine göre, 'Ali, sadece menfi (yani Emevîlere ve büyük Mekke aileleri tarafından imparatorluğun ifsadına karşı) durumda bir kimse değil fakat aynı zamanda İslâmî ideolojinin içtimâî ve ahlâkî değerlerini mezcetmesi gereken müspet bir devlet idaresi bünyesi görüşüne sahip bulunuyordu. Amelî olarak böyle bir bünye, nasıl teşkilâtlandırılmış olacaktı ve İç Savaş'ta kendisini gösteren bozguncu temayülleri nasıl kontrol altına alabilecek ve onlara nasıl hâkim olabilecekti, bunu bilmiyoruz. Zira mevcut orduların çarpışması neticesinde, ekseriya olduğu üzere, ideal, ortadan kalkmış ve 'Ali, kendisini kabilevî reaksiyon hareketinin başında bulmuş veya öyle olma mecbur kalmıştı. Böylece 'Ali'nin zaferi, İslâmî ideoloji tarafından henüz yaratılmış olan yegâne içtimâî müessesenin kabile adamları elinde mahvolmasından başka bir netice vermemiştir. Bununla beraber Emevîlerin zaferi ile beraber bu ideoloji, muhafaza edilmiş bulunuyordu. Bu, doksan sene sonra kuvvet bakımından son derece gelişmiş olarak yeniden kendisini göstermiş, bu arada onu muhafaza edenlerin de kökleri kazanmıştı.

Bununla beraber hiç bir delile ihtiyaç duyulmıyacak bir şekilde aşikârdır ki, böyle bir mücadeleden sonra kudret vasıtası, eğer kalmışsa veya yeniden moda olabilmisse, — hiç olmazsa ilk merhalede —, bozulması, İç Savaş'ı çıkarmış olan eski kudret vasıtasından çok farklıdır. Böylece ideolojik prensip, zayıflamış yahut hükümet organizasyonu üzerindeki tesirli nüfuzunun çoğu kırılmış olan ihtilâftan çıkmış olmalıdır, ve hükümet müessesesi, daha fazla şuurlu bir şekilde siyasî bünye içindeki hâkim içtimâî kuvvetlere dayanmış bulunmalıdır.

"Şuurlu" sözü üzerinde duruyorum, çünkü bu noktada, bu hareket içinde ilk hakikî kriz kendini göstermiştir. İç Savaş, İslâmî hareketin, teşkilâtlanmış siyasî bir kuvvet olarak devam edip etmeyeceği hususunu belli etmişti fakat İslâm siyasî teşkilâtının istikbalini İç Savaş'tan sonra yapılanlar göstermişti. Muaviye, Arab imparatorluğunu münhasıran Arab bir temel üzerine kurmak ve sisteminde İslâmî prensiplere yer vermemek istemiş olabilir. Fakat o, böyle yapmamıştır. Şartlar onu, asıl ağırlığı, Arab içtimâî an'anelerine vermek hususunda zorladığı zaman, o, onlara ilâve edebileceğini İslâm ideolojisinin ahlâkî tesiriyle yapmıştır. Emevî Devleti, halefleri zamanında, Arab kabile bünyesinin kararsızlığı ve müstakar bir kudret temelini elde etmek hususunda gösterilen başarısızlığın neticesi olarak, İslâmiyetin ortadan kaldırdığı imparatorlukların monarşik an'aneleri içinde yeni vasıtalar ve müeyyideler bulmaya zorlandıkları zaman bile, hâlâ İslâmî prensiplerin ahlâkî tesirlerini kabul etmekte idiler ve hâlâ onları kazanmayı ve onlara istinad etmeyi düşünüyorlardı. Bu esaslı bir noktadır. İslâmiyet dâvasına Emevîlerin yaptığı hizmet de buradadır. Zira kudret vasıtası, ideolojinin ahlâkî iddialarını tanıdığı müddetçe, esasen ideolojinin tabiatında mevcut bulunan yaratıcı ve yayılıcı kuvvetler, bozulmamış olarak kalır ve tedricen diğer içtimâî müesseselerin tesisi işini üzerine alır. Nihayet burada şu vakiyaya da işaret edilmelidir ki, idare edici müessesenin kudreti, büyük mikyasta diğer kaynaklardan alınmıştır. Böylece anlaşılmaktadır ki, yeni doktrinlerin meydana getirdiği yaratıcı enerjilerin büyük ve çoğalcı bir nispeti, dışarıya doğru olan bir yayılma gayretinden dahillî birliğin takviyesi meseselelerine nakledilmiş olmaktadır. Bununla beraber bu enerji nakli, hemen ilk merhalede hükümet müessesesini zayıflatmaz. Zira temini mümkün olan enerji yekûnu sonsuzdur ve nakil işi de çok tedricî bir şekilde vukua gelir. Bundan başka Emevî-

lerin vaziyetinde gördüğümüz üzere, ideolojinin harekete geçirdiği bu yayılıcı kuvvet, Arab kabileciliğinin yayılıcı kuvveti olarak esasen bilinmektedir. Daha sonraki bir zamanda, dış yayılma istikametindeki ideolojik saikler, zayıfladığı zaman, hükümet, hâlâ ona güveniyor, kabile adamları üzerinde müessir olan mütecavizane karakteri, istismar etmek istiyordu (4). Ve bu mütecavizane ruh, dış muhalefeti harekete getirdikten sonra, kendisini yenilemek, dış düşmanları mahvetmek yahut hiç olmazsa, onları zararsız bir hale getirecek şekilde zayıflatmak için büyük gayretler sarfederek bir müddet daha devam eder. Bununla beraber er geç bir vaktin gelmesi lâzımdır; işte o zaman dış kuvvetlerle münasebet bakımından aşağı yukarı muvazeneye vasil olunmuştur. Bu öyle bir noktadır ki, yayılmanın neticesi, ya kuvvetini kaybetmek veya muhalif kuvvetlere karşı koyamayacak bir hale gelmektir ve böylece hükümet müessesesi müdafaaya çekilmeye zorlanmış demektir.

Bu, yeni cemiyetin siyasi gelişmesi bakımından belli başlı bir kriz devrinin başlangıcıdır. Zira bu arada diğer içtimai müesseseler şekillendiği ve daha fazla hususi olarak da yeni bir sınıf bünyesi ve hukuk ortaya çıktığından bunlar, yeni cemiyetin karakteristiği olan hususiyetleri ve umumî ahlâkî prensipleri daha önce görülmiyen bir açıklıkla göstermiye ve teşhir etmiye başlarlar. Ve böylece şu kaçınılmaz vakıa ortaya çıkar ki, eski-müesses hükümet müessesesinin tâbi olduğu prensipler, cemiyetin şimdi istinat etmeye başladığı prensiplerden az çok farklıdır ve hatta belki de muayyen bakımlardan onlara zıttır. Böylece umumiyetle her cemiyette mevcut olan idealistlerle realistler yani cemiyetin idaresini ahlâkî prensiplere uygun olarak yeniden tanzim etmek isteyenlerle, devleti içinden çıkılmaz bir şekilde insan heyecanlarının kompleksleri ile karıştıranlar arasında daima görülebilecek bir hava, mübalâgalı bir şekilde ortaya çıkmış olur.

Bununla beraber bu ihtilâf, ifade etmiş olduğumuz dış muvazene haline vasil olununcaya kadar, nadiren en yüksek derecesine ulaşmış, ve siyasi müessese, mütecavizane kudretinin inhitatı ile beraber tedafüü bir safhaya inkilâb etmiştir. Emevî Halifeliğinde olduğu gibi, böyle bir müessesede dış düşmanlara karşı olan mütecavizane kudretin zayıflaması, onun kudretinin, iç tazyikler karşısında zayıflamasına — ki bu ikisi, mantıkî olarak değil fakat bir dereceye kadar psikolojik olarak birbiriyle ilgilidir — bağlı görünmektedir. Bu öyledir veya değildir, ancak vakıa, bütün meselenin, hâlâ kudret satıı maili üzerinde kalmakta oluşudur. Kabul edilebilir ki, hükümet idaresi prensipleri ile cemiyet tarafından benimsenmiş kaideler arasındaki farklar bir takım ihtilâflar yaratmaktadır. Gene kabul edelim ki, yeni ideolojinin yaratıcı enerjisi, diğer içtimai müesseselerin tekemmülü içinde hükümet müessesesinin hizmetinden ayrıldığı nisbette, bu ihtilâflar, daha da müessir bir şekilde hissedilecek ve ümit ve emelleri, ancak yeni bir başlangıç yapmak ve icabında herhangi bir değişiklik hususunda onların isteklerine mukavemete devam edecek mevcut idareyi zorla ortadan kaldırmak suretiyle hakikat olabilecek insanlar bulmak mümkün olacaktır. Bütün bunlar kabul edilse bile, hatırdâ tutmak lâzımdır ki, bu ahlâkî infial, ancak iki yoldan birinde tesirli neticeler meydana getirebilir.

Yeni gayri siyasi müesseselerin meydana gelmesinde rolü olmuş olan ahlâkî kuvvetler, öylesine yaygın bulunurlar ve o derecede kesif bir şekilde aktif olurlar ki, bunlar, siyasi ideallerini tayin ederek ve idareyi bu ideallerle ve bu gün artık bütün dünyaca bilinen prensiplerle daha iyi bir anlaşma meydana getirecek şekilde kendisini yeniden şekil-

(4) Wellhausen' in şu ifadesinin kaynağını tespit edemedim (Arab. Reich, 167): "Den Eroberungskriegen war er (Umar II) abhold; er wusste wol, dass sie nicht für Gott, sondern um der Beute willen geführt wurden". Bununla beraber, aşikârdır ki, II. Ömer, cihad'ı tesvik ederken, onu canlandırmaya ve ona başlangıçki karakterini vermeye çalıştı. Bak. Arabica, II/1, pp. 3, 9.

lendirmek hususunda zorluyarak hükümet müessesesine tazyike başladılar. Bu sulhçu yahut bugün demokratik dediğimiz yoldur. Diğer taraftan bu rejimin muhalifleri, başka bir hal çaresi olarak rakip bir mütecavizane kuvvet meydana getirmeyi isteyebilir ve onu, mevcut idarenin zayıflığı, bir iç savaş yoluyla devlet idaresinin değiştirilmesi için bir fırsat verinceye veya veriyor görününceye kadar muhafaza eder. Halife Hişam devrinde bu her iki metod da faal bir durumda idi. Emevî ailesine mensup devlet adamları üzerinde II. Ömer'in programının son derecede müessir olduğu hususuna bugün İslâm tarihinin pek az araştırmacı şüphe ile bakmaktadır. Fakat içinde göçebelige has kaba şiddet an'anesinin hâlâ bu kadar kuvvetli olduğu ve bunların ahlâkî ve dinî bir takım tâbirler kılığı içinde kolaycacak atavistik temayüller haline inkılâb ettirildiği bir cemiyette, sulhçu bir hal çaresine götürücü değişmelerin çok yüksek bir derecede mevcut olmadığını görmek için peygamber olmaya lüzûm yoktur.

İlk İlk Savaş krizinde tehlikede olan, gördüğümüz üzere, İslâmiyetin siyasi müessesesi Halifeliğin, devlet idaresinin müessir bir vasıtası olarak kalıp kalmıyacağı hususu idi; bunun neticesi, halifeliğin zamanın hâkim içtimai kuvvetleri üzerinde yeniden tesis edilmesi oldu. Üçüncü İç Savaş yahut Abbasî İnkılâbı sırasında tehlikede olan — Hilâfetin varlığı meselesi üzerinde artık münakaşa bahis konusu olmadığından — doğrudan doğruya hilâfetin bekası meselesi değil, fakat kudretleri içtimai kuvvetlerin yeni bir tevzii esası üzerine istinad eden yeni bir halifeler silsilesinin, hükümet müessesesinin prensiplerini İslâmî ideolojinin yaratıcı prensipleri ile bir araya getirip veya getirebilip getiremeyeceği idi.

Abbasî Halifeliğinin hakikî çehresi yalnız bu görüş noktasından ortaya konabilir. Bunun meydana çıkardığı meselelere burada cevap vermiye kalkışmak yerinde olmayacaktır. Bunlar her şeyden önce, Abbasî halifelerinin kudretlerinin maddî ve manevî esaslarının yeni baştan ve bitaraf bir şekilde tespitini — ki henüz yapılmamıştır — ve sonra da, aynı derecede hilâfetin, İslâmın sür'atli bir şekilde gelişen diğer içtimai müesseseleri ile olan münasebetlerinin bitaraf bir takdirini gerektirir. Abbasîlerin kendine has İmamet'i, hükümet idaresi müessese ve prensiplerinin, Emevîlerin reddedilmiş "Kırallığı" na nazaran ne derecede İslâmî ideolojinin içtimai prensiplerine daha yakın bir adaptasyonunu temsil etti? Yalnız maddî kültürde değil fakat aynı zamanda bütün içtimai - dinî müesseseler ve onların vasıtalarında görülen fevkalâde sür'atli gelişme, doğrudan doğruya veya dolayısıyla ne nispette ilk Abbasîler zamanındaki hükümet müessesesinin esasları ve hareket tarzlarındaki değişmeler yüzünden olmuştur?

Burada biz, sadece, bu suallerden ilkinin, peşin verilen bir cevap hükmünü taşımayan fakat hiç olmazsa cevabın ne şekilde olması gerektiğini ortaya koyan umumî bir mütalâaya cür'et edeceğiz.

Tarihin gösterdiği üzere, inkılâplar, temel müesseselerin esas karakterini nadiren değiştirir fakat sadece — bünyede bir dış değişme olsun veya olmasın — onları, zaten belli bir istikamette şekillendirmekte olan temayülleri şiddetlendirir. Emevî Halifeliği zamanında İslâm'ın hükümet idaresi müessesesini şekillendiren tesirler arasında ilk devirlerde Hellenistik, sonralara doğru da Sasanî an'aneleri yer almaktaydı. Bu an'anelerin her ikisinde de, siyasi müessese, bin yıllık "Üniversal İmparatorluk" ve *Pan-basileus* anlayışının tesiri altında bulunmaktaydı. İslâm cemiyetinde Emevîler tarafından önlerine sed çekilmiş veya muhalefet edilmiş kuvvetlere ve diğer tesirlere cevap olarak Abbasî devriminin ilk yıllarda verebileceği itminanın derecesi ne olursa olsun, asla şüphe edilemez ki, Abbasî Halifeliği, daha da kuvvetli bir şekilde "Üniversal İmparatorluk" fikrinin Sasanî örneğinin ve

onun zarurî neticesi olan usullerin tesiri altında kalmıştı. Hakikaten bu konuda Sasanî tesiri daha da fazla oldu; zira Halifeliğin daha sonraki "hukukî" tezahürleri, "Üniversal İmparatorluk" prensipinin İslâmî bir kisve ile yeniden teyidinden başka bir şey değildi.

Fakat bu vakıa, hiç bir zaman Sünnî Hilâfet'in bu hukukî izahının, İslâmî prensiplerin hükümet müessesesine tatbikinin tabii veya kabul edilebilir bir neticesi olduğu mânâsına gelmez. Onun mânâsı şudur ki, Sünnî fakihler, *modo suo*, sadece tarihî akışı haklı göstermek yolunda "Üniversal İmparatorluk" fikrini, İslâmiyet ile kuvvetlendirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Diğer bir ifade ile söylemek icap ederse, Abbasî Halifeleri, fi'ilî durumu İslâmiyet ideolojisinin prensiplerine uydurmanın imkânsızlığı karşısında, İslâmiyetin resmî fakihlerini, bu prensipleri fi'ilî duruma intibak ettirme işi ile görevlendirmişlerdir. Bildiğimize göre bu temayüle karşı yükselen yegâne salâhiyetli ses, Harun al-Reşid'e takdim etmiş olduğu *Kitab al-Harac*'ının Önsöz'ünde Hanefî başkadısı Ebu Yusuf'a aittir. Ebu Yusuf, burada hakikî İslâmî hükümet idaresinin prensiplerini Hülâfaî Raşidîn devri ile Ömer b. Abd al-Aziz'in ortaya koymuş bulunduğu sünnet esaslarına dayandırır ve Sasanî an'anesinin hâkim kültüne karşı açıkça itiraz eder. Fakat bu itiraz, daha doğru bir deyimle ikaz'a önem verilmedi. Bu bir ikazdı zira Abbasî devriminde ele alınan mesele, Hilâfetin müessir bir hükümet müessesesi olarak devam etmekte olan varlığı idi ve şimdi bu, İslâmiyet ideolojisinin prensiplerinden ortaya çıkmış bulunan bütün diğer müesseselerle ilgisi de gözönünde tutularak tam mânâsıyla İslâmî bir müessese haline getirilmek isteniyordu. Tarih, Abbasîlerin, hiç olmazsa bu bakımdan tıpkı Emevîler gibi, başarı kazanamamış olduğunu göstermekte, ve onların bu başarısızlığının neticesi olarak, Hilâfet'in Harun'un devrinden sonra sadece bir kaç on yıl içinde, onlarla birlikte tereddide uğradığını ortaya kaymaktadır. İslâmî ideolojinin kendine has olan ifadesini İslâm devletlerinin siyasî müesseselerinde asla bulamamış olması, Arapların son derece süratli fetihlerinin yerinde bir cezasını ve İslâmiyetin siyasî trajedisini teşkil etmektedir.